

ISSN 2524-2369 (Print)
ISSN 2524-2377 (Online)

УДК 398.3(=161.3)

https://doi.org/10.29235/2524-2369-2022-67-1-80-87

Паступіў у рэдакцыю 24.02.2021

Received 24.02.2021

Н. А. Гулак

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў, Мінск, Беларусь

ЖАНРОВАЯ ТРАНСФАРМАЦЫЯ НАРОДНАЙ ДРАМЫ Ў ПРАСТОРЫ АБРАДАВАЙ КУЛЬТУРЫ

Анотацыя. Представлен редкий факт народной традиции, зафиксированный белорусскими учеными в Речицком районе во время Минско-Гомельской этнографической экспедиции 1956 г. Его сравнительно-историческое изучение позволяет выдвинуть гипотезу о бытовании в конце XIX – начале XX века на территории белорусского и украинского Полесья самобытного обходного обряда шедрования, в основе которого лежит показ позднетрадиционной модификации народной драмы «Царь Максимилиан». Наиболее полно рефлекс этого явления наблюдается в известном сегодня обряде «Цари» д. Семежево Копыльского района. Привнесению редуцированной нестационарной формы народной драмы в обрядность белорусов во второй половине XIX в. способствовало культурное взаимодействие жителей местечек и крестьян с солдатами. Нижние чины российской армии являлись представителями той социально-профессиональной группы, в среде которой показы народной драмы были особенно развиты и санкционированы. Ставится проблема переосмысления ряда принятых в белорусской фольклористике положений и упрощенных оценок, интерпретирующих социальную природу и семантику позднетрадиционных явлений народного творчества.

Ключевые слова: обрядовый обход, солдат, «Царь Максимилиан», народная драма, Семежево

Для цитирования: Гулак, Н. А. Жанровая трансформация народной драмы ў прасторы абрадавай культуры / Н. А. Гулак // Вес. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманітар. навук. – 2022. – Т. 67, № 1. – С. 80–87. <https://doi.org/10.29235/2524-2369-2022-67-1-80-87>

Nastassia A. Hulak

Belarusian State University of Culture and Arts, Minsk, Belarus

GENRE TRANSFORMATION OF FOLK DRAMA IN THE SPACE OF RITUAL CULTURE

Abstract. The article presents rare fact of folk tradition recorded by Belarusian scientists in the Rechitsa region during the Minsk-Gomel ethnographic expedition in 1956. A comparative historical study allows us to put forward a hypothesis about the existence of a unique Christmas rite at the end of the 19th – beginning of the 20th centuries on the territory of the Belarusian and Ukrainian Polesie. The ceremony is based on a modification of the folk drama “Tsar Maximilians”. There is a reflex of this phenomenon in the ritual known today “Tsars” in the village of Semezhevo, Kopylsky district. The reduced non-stationary form of folk drama penetrated into folklore in the second half of the 19th century. This was facilitated by the cultural interaction of the indigenous population with representatives of the social and professional group of the military. It was among the Russian army that shows of folk drama were developed. The problem of rethinking a number of provisions and simplified assessments accepted in the Belarusian folklore studies is posed.

Keywords: Christmas caroling, soldier, “Tsar Maximilian”, folk drama, Semezhevo

For citation: Hulak N. A. Genre transformation of folk drama in the space of ritual culture. *Vestsi Natsyyanal'nai akademii navuk Belarusi. Seryia humanitarnykh navuk = Proceedings of the National Academy of Sciences of Belarus. Humanitarian Series*, 2022, vol. 67, no. 1, pp. 80–87 (in Belarusian). <https://doi.org/10.29235/2524-2369-2022-67-1-80-87>

Уводзіны. Экспедыцыйныя матэрыялы розных гадоў, якія захоўваюцца ў фальклорнай калекцыі аддзела фалькларыстыкі і культуры славянскіх народаў ЦДБКМЛ НАН Беларусі, уяўляюць сабой унікальную крыніцу вывучэння народнай традыцыі XIX–XX стст.

Адзначым, што ў 1950-я гг. у савецкай навуцы тэарэтычнае асэнсаванне і публікацыя ўзораў вусна-паэтычнай творчасці стрымліваліся моцнымі ідэалагічнымі ўстаноўкамі, але пры гэтым экспедыцыйная работа, наколькі гэта дазвалялі ўмовы пасляваеннага часу, разгортвалася больш

актыўна¹. Яе арганізоўвалі і бралі ў ёй удзел Маісей Грынблат, Леў Бараг, Марыя Мееровіч, Лідзія Мухарынская, Генадзь Цітовіч, Рыгор Шырма, Іван Гутараў, Іван Даўгяла, Міхась Клімковіч, Іван Чыгрын, Анатоль Клышка і іншыя навукоўцы, дзеячы культуры, энтузіясты. У той час будучы даследчык народнай культуры і гісторыі фалькларыстыкі, літаратар і педагог Іван Кірылавіч Цішчанка (1930–2001) толькі пачынаў свой шлях у навуцы, выходзілі яго першыя публікацыі пра дзеячаў беларускай культуры. Важным шляхам спасціжэння народнай творчасці ва ўсім багатым яе рэгіянальных праяў І. К. Цішчанка лічыў «выезды ў поле» – фальклорна-этнаграфічныя экспедыцыі. Увагу аўтара прыцягнуў запіс абыходнага абраду з Рэчыцкага раёна Гомельскай вобласці, зроблены І. К. Цішчанкам у ліпені 1956 г. падчас Мінска-Гомельскай этнаграфічнай экспедыцыі АН БССР.

Асноўная частка. Зафіксаваны факт абрадавай традыцыі з’яўляецца *калядным абыходам* (Дадатак) і належыць да вялікай групы такіх абыходаў, прадстаўленай у культуры славян мноствам формаў і варыянтаў. Паводле Л. Вінаградавай, іх тыпалогія вызначаецца часовай прымеркаванасцю, складам удзельнікаў і характарам выконваемага рэпертуару. Тыпы калядавання дыферэнцыруюцца на падставе ўключаных у абрад магічных дзеянняў ці асаблівых рытуальных сімвалаў [1, с. 570–571]. Найбольш распаўсюджаная форма – калядныя абыходы з дамінуючай роляй абрадавых ці народна-рэлігійных тэкстаў (*вербальны рытуал*), дзе вылучаюцца абыходы немаскаваных і маскаваных калядоўшчыкаў. Спецыфікай абыходаў маскаваных удзельнікаў з’яўляецца тое, што вербальны рытуал дапаўняюць драматычныя і гульнівыя элементы, у цэнтры якіх персанаж у зааці антрапаморфным абліччы, напрыклад, *ваджэнне «казы», «каня», «мядзведзя», «тура»* (усходнеслав.), *шчадраванні* (бел., укр.), *Маланка* (укр.), *овсеньканье* (рус.), *Конікі* (бел.), *Калядныя цары* (бел.). Іншая форма – абыходы з мэтай выканання магічных дзеянняў (*раскідвання зерня, аблівання вадой гаспадароў, вымятання хаты* і інш.). Да іх прымыкаюць абыходы з рытуальнымі прадметамі (*калядная зорка, фігурка Хрыста, плуг, галінкі, палачкі, упрыгожанае дрэўца*). Пры некаторай умоўнасці гэтай класіфікацыі яна вызначае асноўныя параметры разглядаемай з’явы.

Так, рэчыцкая традыцыя, відавочна, можа быць аднесена да найбольш распаўсюджаных абыходаў з маскаванымі персанажамі. Яе вярбальна-акцыянальны код вызначаюць элементы народнай драмы «Цар Максімілян», кантамінаваныя з гульніва-драматызаванымі дзеямі «ваджэння казы». Нельга не заўважыць, што яна з’яўляецца рэдукаваным варыянтам ці мадыфікацыяй каляднага абыходу, вядомага пад назвай «Цары», які сёння захаваўся ў лакальнай культурнай традыцыі в. Семежава Капыльскага раёна Мінскай вобласці².

На тоеснасць указваюць прымеркаванасць абедзвюх з’яў да Каляд (Шчодры вечар), абыходны характар (*ходзяць яны па хатах, іграюць, спяваюць, праздраўляюць гаспадароў. Ім давалі за гэта хто што*), склад удзельнікаў (*хлопцы чалавек трыццаць*), касцюмы, характар вобразаў (*зробяць салдацкую адзежу, купяць эпалеты; там у іх былі цар, Адолька – сын цара, доктар, жyd, цыган*). У тэксце І. Цішчанкі, як і ў семежаўскім абыходзе, праяўлены абрысы сюжэту народнай драмы «Цар Максімілян» (*цар прымушае непакорнага сына Адольку пакланіцца кумірскім багам, цар забівае Адольку* і інш.). Аднак асноўнай для семежаўскіх «Цароў» сюжэтнай лініі двубою ў рэчыцкім запісе не прасочваецца, хаця трэба ўлічваць і тое, што тут мы маем справу з вельмі малым фрагментам народнай традыцыі. Звяртае на сябе ўвагу ўстойлівасць у памяці інфарматара рэплікі доктара (*А я так лячу: скулы выразаю, баячкі ўстаўляю. Ка мне прыходзяць на нагах, а ўязджаюць на санях*), што служыць паказчыкам уплыву інтэрмедыйных сцэн батлейкі («Мацей і доктар») на народную драму і праз яе – на калядны абыход.

Слова «маскарад» у мове інфарматара – непісьменнай жанчыны, якой у 1956 г. споўнілася 79 гадоў, відавочна, засвоена ёю з традыцыі. Яшчэ ў 1912 г. Е. Раманаў адзначаў, што менавіта пад назвай «Мушкарат» на Гомельшчыне была вядома народная драма з кантамінаванымі сюжэтамі «Цара Ірада» і «Цара Максіміляна». У Гомелі і Беліцы, на радзіме даследчыка, «Мушкарат» ставіўся неаднаразова [2, с. 73]. Заўважым, што падчас устойлівага бытавання ў рэгіёне

¹ Цэнтрам гэтай дзейнасці быў сектар этнаграфіі і фальклору Інстытута гісторыі АН БССР да таго часу, пакуль у 1957 г. на базе структур Інстытута гісторыі і Інстытута літаратуры не быў створаны Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору АН БССР.

² У 2007 г. калядны абрад «Цары» вёскі Семежава ў катэгорыі «Традыцыйныя цырымоніі» быў унесены ў Спіс элементаў нематэрыяльнай культурнай спадчыны (НКС), уключаных у Дзяржаўны спіс гісторыка-культурных каштоўнасцей Рэспублікі Беларусь. У 2009 г. абрад «Цары» ўключаны ў Спіс нематэрыяльнай культурнай спадчыны ЮНЕСКА, якой патрабуецца тэрміновая ахова.

гэтай з’явы інфарматар І. Цішчанкі – Фядосся Сафронаўна Сівуха з в. Ровенская Слабада – была дарослым чалавекам.

Тыпалагічна падобныя калядныя абыходы з канём Е. Раманаў фіксаваў у некалькіх вёсках на поўдні Гомельскага павета¹. Паводле кароткіх звестак, убраннем часткі персанажаў абрадавага маскавання быў «вайсковы» касцюм, падобны на семежаўскі і рэчыцкі. Так, адзін з хлопцаў-удзельнікаў прыбіраўся афіцэрам: «вайсковы мундзір і штаны, на галаву папяровы ківер з султанам, праз плячо блакітную стужку з паперы», яшчэ адзін – «у вайсковы мундзір, але без стужкі і з галаўным уборам накшталт уланскага» [2, с. 109–111]. Адзначым, што менавіта элементы касцюма² вызначаны як асноўныя матэрыяльныя аб’екты, звязаныя з практыкай каляднага абыходу ў в. Семежава [3].

Натуральна, асобныя запісы збіральнікаў не могуць даць уяўленне пра арэал распаўсюджвання пэўнай з’явы, яе лакальна-рэгіянальныя асаблівасці і інш. Аднак яны важныя ў сэнсе назапашвання фальклорнай эмпірыкі і акрэслення новых кантэкстаў, міждысцыплінарных падыходаў да вывучэння гэтай з’явы. Спынімся на некаторых крыніцах, якія паведамляюць пра калядныя абыходы з інтэграванымі ў іх элементамі народнай драмы, і звернем увагу на прысутнасць у іх «вайсковага кампанента». Такіх крыніц даволі шмат, гэта «опыты разыскания», запісы народнай драмы з каментарыямі, апублікаваныя ў гісторыка-літаратурных, гісторыка-этнаграфічных і мовазнаўчых выданнях³ у канцы XIX – пачатку XX ст. Калі разглядаць з’яву з беларуска-цэнтральных пазіцый, то робіцца відавочным, што адным з арэалаў ці, дакладней, кантактнай з беларускім Палесsem зонай распаўсюджвання калядных абыходаў, у аснове якіх знаходзіцца сінтэтычная драматычная дзея «Цар Максімілян» з маскаваннем удзельнікаў у вайсковы касцюм і адпаведнай атрыбутыкай, было Чарнігаўскае і Валынскае Палессе.

У 1887 г. часопіс «Киевская старина» публікуе нататку «“Царь-Максимильян” в Ковеле», у якой паведамляецца, што ў павятовы горад Ковель Валынскай губерні народная драма «занесена прышлым салдатам» і бытуе ў форме каляднага абыходу хлопцаў-мяшчан. Рэпетыцыі адбываюцца ў Піліпаў пост: «І сама п’еса, і яе выкананне вельмі цікавыя. Ковельскія хлопцы гуляюць з натхненнем, нязмушана і часам вельмі добра, відаць, што яна ім падабаецца. <...> Некалі вельмі даўно лёс завёў у Ковель адстаўнога салдата, і пасяліўся ён на ўскрайку горада. Адкуль ён сам быў родам, як яго звалі, ніхто таго не ведае, ведаюць толькі, што ён сабраў мясцовых хлопцаў, паведаміў ім змест п’есы, патлумачыў, усё паказаў <...> Салдат памёр, а занесеная ім “камедея” жыве ў Ковелі і цяпер і абавязкова выконваецца штогод падчас святкаванняў Ражства. Форма яе вершаваная, змест прыстасаваны да святочнай падзеі, падобны да “Вяртэпа”, мова змешаная – велікаруска-маларуска-польская» [4, с. 799].

У даследаванні А. Малінкі «К истории народного театра» (1897) ёсць узгадка пра каляднае прадстаўленне-абыход у Нежынскім павеце Чарнігаўскай губерні, якое выконвалі салдаты «з дазволу свайго начальства». У 1899 г. літаратуразнаўца і бібліёграф У. Калаш публікуе варыянт народнай драмы, запісаны ў павятовым Глухаве Чарнігаўскай губерні. Тут «Цар Максімілян» таксама існуе ў форме каляднага абыходу, які робяць хлопцы рамесніцкага саслоўя. З рэквізіту ўказваецца *трон*, падкрэслены дэталі касцюмаў: «на цыры» «салдацкі ці афіцэрскі мундзір, такі, які ўжо здолелі дастаць артысты, на мундзіры пагоны ці вісячыя эпалеты, сапраўдныя ці зробленыя з картону, каляровай паперы ці *шуміхі* (назва *мішур*ы ў XIX ст. – Н. Г.), шабля ці цясак, праз плячо – чырвоная стужка. На грудзях ордэн і зорка. На галаве шалом з султанам, зроблены з бляхі ці з картону і сусальнага золата» [5, с. 6].

¹ Сёння – вёскі Леніна (былая Папоўка), Красная Буда Добрушкага раёна, Юркавічы Веткаўскага раёна.

² «Хлопцы-“цары” апранаюцца ў беляя кашулі, беляя штаны, падпярэзваюцца чырвонымі семежаўскімі паясамі з геаметрычным арнамантам, грудзі таксама перавязваюць крыж-накрыж, на шыю павязваюць жаночую вялікую хустку-“тарыноўку” ў вялікую клетку або ў кветкі, якая закладваецца за паясы. На нагах “цароў” – чорныя боты, на галаве – высокія папяровыя шапкі з рознакаляровымі стужкамі і кутасамі. Ва ўсіх “цароў” з левага боку прымацавана шабля <...>».

³ На мяжы стагоддзяў ва ўсходнеславянскім народазнаўстве акрэсліваецца навуковае зацікаўленне народнай драмай. Найбольшая колькасць матэрыялаў убачыла свет у часопісе «Этнографическое обозрение» Таварыства аматараў прыродазнаўства, антрапалогіі і этнаграфіі пры Маскоўскім універсітэце. Матэрыялы на гэтую тэму таксама давалі «Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук» (Санкт-Пецярбург), «Записки Научного товариства ім. Шевченка у Львові», «Русский филологический вестник» (Варшава), «Вестник географического общества» (Санкт-Пецярбург), «Киевская старина» і інш.

У Ноўгарад-Северскім павеце Чарнігаўскай губерні, паводле звестак Р. Волкава, паказы «Цара Максіміліяна» пад назвай «Маскарад» мелі абыходны характар і ладзіліся разам з «Казой» і «Зоркай». Адзначым істотныя супадзенні ноўгарад-северскага і семежаўскага тэкстаў у частцы звароту да публікі і самаўсхвалення Цара Максіміліяна. Касцюмы асноўных удзельнікаў п'есы – салдацкія мундзіры, пераважна кавалерыйскія (гусарскія і ўланскія), якія мясцова моладзь звычайна брала ў сяле Івот, «насельніцтва якога служыла ў кавалерыі і гвардыі» [6, с. 3].

У 1897 г. этнограф В. А. Машкоў апісаў прадстаўленне «Цара Ірада» ў м. Славута Валынскай губерні, якое ладзілася гуртамі хлопцаў падчас Каляд. Галоўны персанаж быў «у салдацкім мундзіры, наверх якога накінута чырвоная мантыя, падпярэзаны чырвоным кушаком, абклееным залочанай паперай; праз левае плячо павешана каляровая папяровая ордэнская стужка, а праз правае – шашка на партупеі <...>». У вайсковых касцюмах іншых персанажаў адзначаны *марынарка¹ з залатымі галунамі на грудзях, шашка, мундзіры, скураныя кушакі з бляхай, шашкі праз плячо* і інш. [7, с. 233–234].

Як бачым, найбольш паслядоўна этнографы адлюстроўвалі тэмпаральны і атрыбутыўны аспект абрадавых абыходаў, акцэнтуючы ўвагу на элементах касцюма ўдзельнікаў як асноўных матэрыяльных аб'ектах, звязаных з практыкай іх бытавання. У сістэме персанажнага кода, акрамя вобразаў класічнай батлейкі, асобную падсістэму ўтвараюць вайсковыя вобразы (*фельдмаршал, афіцэр, улан, воін, салдат, маскаль, казак*), як і «вайсковыя прыёмы» ў кантэксце народнай драмы [8, с. 97]. У калядных абыходах, больш дынамічных за стацыянарныя паказы, гэтыя прыёмы былі засвоены і прадуктыўна развіліся (*хаджэнне стражым крокам, аддаванне загадаў, рапартаў, каманд (налева/направа/кругом/шагам мари), падыманне ўгору шабляў, называнне артыкулаў вайсковага статута* і інш.).

З увагай на выяўленыя кампаненты асноўных кодаў можна разгледзець іншыя з'явы ўсходнеславянскай народнай традыцыі, напрыклад, украінскае народна-рэлігійнае свята «Маланка». У вядомай працы Б. Яцымірскага (1914) адзначалася, што ў Падольскай губерні² асабліва сць персанажнага кода «Маланкі» складаюць маскі салдат ці ўланаў (*маскалі і казакі*): «Цікавымі і загадкавымі для разумення служаць салдаты, якія выступаюць у ролі распарадчыкаў карнавалу. Ці з'яўляюцца яны бытавымі тыпамі, сказаць складана. Адзін з салдат выступае ў ролі фельчара» [9, с. 70]. Наяўнасць гэтых вобразаў можа быць патлумачана тым, што ў XIX ст. ці раней абыходная аўтэнтычная традыцыя свята «Маланка» сутыкнулася і засвоіла на перыферычным узроўні элементы народнай драмы ў яе жанравай мадыфікацыі (абыход). У якасці прыкладу згадаем персанажы знакамітай Краснаільскай Маланкі Чарнаўцоўскай вобласці Украіны. Сярод іх сустракаюцца маскі, якія вельмі нагадваюць убранне семежаўскіх цароў (*белыя штаны і кашулі, дэкаратыўныя стужкі, перавязаныя крыж-накрыж на грудзях, высокія шапкі з акцэнтаваным дэкорам, шаблі*). З абрадавых атрыбутаў назіраецца характэрны і для Семежава *трон*, які служыць адсылкай да народнай драмы «Цар Максімілян»³.

Вайсковы фактар прасочваецца і ў традыцыі шчадравання «Конікі» ў Давыд-Гарадку Столінскага раёна⁴. Яго цэнтральным персанажам выступае Вершнік – салдат у шынялі з шабляй з прымацаванай на ніжняй частцы тулава спецыяльнай канструкцыяй з маскай Кая. Пры тым, што *салдат* – шырока распаўсюджаны ва ўсходніх і заходніх славян персанаж абрадавага маскавання [10, с. 101], а абыходы з кабылай (канем) – з'ява, характэрная для Палесся [11, с. 24–25; 44–46], пытанне ўплыву культуры вайсковага соцыуму на традыцыю шчадравання «Конікі» нам здаецца небеспаспартым. Гэты ўплыў можа быць прасочаны ў кірунку атрыбутыўнага кода,

¹ Марынарка – жакет, пінжак.

² Сёння – тэрыторыя на поўдні Хмяльніцкай вобласці. У Беларусі абыходы шчадроўнікаў з парай маскаваных персанажаў – Васілем і Маланкай – характэрны для некаторых паўднёва-ўсходніх раёнаў Гомельшчыны.

³ У. Ястрабаў піша, што ў Херсонскай губерні народная драма «Цар Максімілян» пад назвай «Трон» была вельмі распаўсюджана ў вайсковым асяроддзі, з'ява «прыўнесена з Вялікаросіі, відавочна, праз салдатаў», актыўна засвойваецца «пануючым маларускім асяроддзем». Гл.: Ястребов В. Святочная народная драма «Трон» в Херсонской губ. // Киевская старина. – 1895. – Т. 2, № 2. – С. 55–59. Першы вядомы У. Ястрабаву спіс «Цара Максіміліяна» датуецца 1864–1865 гг., ён зроблены студэнтам Кіеўскай духоўнай акадэміі ў Чэркаскім павеце Кіеўскай губерні.

⁴ У 2020 г. традыцыя шчадравання «Конікі» ў Давыд-Гарадку Столінскага раёна была ўнесена ў Спіс элементаў нематэрыяльнай культурнай спадчыны (НКС), уключаных у Дзяржаўны спіс гісторыка-культурных каштоўнасцей Рэспублікі Беларусь.

адзінкамі якога выступаюць музычныя і сігналныя інструменты (*ражок, труба/горн, барабан і інш.*). Таксама ў «Коніках» звяртае на сябе ўвагу велічальная песня гаспадару і нежанатаму хлопцу з разгорнутым баладным матывам «воін гаворыць са сваім канём»:

<...> Ой, коню ж мой, коню, ой, продам тебе королю, Сывяты ж вэчор!
 Ой, пане ж мой пане, не продавай мэне,
 Не продавай мэне, ой, спогадай для себе.
 Я ж тебе выносіў, ох, да іх трох побоеў,
 З пэршого ж побою, ох із турэцкаго.
 З другога ж побою, ох, да із немецкаго,
 З трэцьёга побою, ох, да з польскаго.
 Чэрэз морэ скочіў да й стрэмена не замочіў <...> [12].

Перад намі з'ява, цалкам не характэрная для традыцыі шчадравання (гл. матэрыялы тома БНТ «Зімовыя песні»). У прыродзе велічальнай песні гаспадару закладзена ідэалізацыя яго вобраза як главы сям'і/роду, добрага працаўніка і інш., у велічальных песнях нежанатаму хлопцу, як вядома, дамінуюць у шырокім сэнсе ідэі шлюбавання. Адрас прыведзенай шчадроўкі – «гаспадару ці нежанатаму хлопцу» – не дыферэнцуе сацыяльны статус адрасатаў, а гэта для мэтаў велічання як магічна-абрадавай практыкі абавязкова. У аснове захаванай у абрадзе «Конікі» песні, відавочна, ляжыць адзін разгорнуты матыў распаўсюджанага баладнага сюжэту, іншыя матывы (*смерць казак/воіна на полі бою, казак/воін дае наказ каню перад смерцю*) тут цалкам рэдукаваны. Велічанне рэалізоўваецца апасродкавана, праз «гераізацыю» вобраза каня як вернага спадарожніка воіна.

У памяці носьбітаў традыцыі пацвярджэнняў тэзіса, што культура салдацкага асяроддзя паўплывала на характар калядных абыходаў у Давыд-Градку і Семежава, вельмі мала, але яны ёсць. Жыхар Давыд-Гарадка М. Бразоўскі спасылаецца на ўспаміны свайго бацькі: «Традыцыя шчадраваць з Конікам пайшла з Першай сусветнай вайны, калі тут у 1916 годзе, за лініяй фронту, стаялі казакі, якія пайшлі шчадраваць з канём, зрабіўшы яго як канструкцыю Конь-вершнік. Магчыма, такая канструкцыя з'явілася менавіта ў той час, а таксама ўвайшла ў традыцыю апрацаваць вершніка ў шынель» [12].

Семежаўскі абыход, паводле версіі настаўніка і краязнаўца М. Аляшкевіча, быў засвоены мясцовымі жыхарамі ў канцы XVIII ст., не раней за другі падзел Рэчы Паспалітай (1793), ад ніжэйшых чыноў царскай арміі ў складзе вайсковых фарміраванняў у Слуцкім павеце Мінскай губерні: «У Семежава стаяў атрад расійскай царскай арміі, салдаты і афіцэры якой у час Каляд хадзілі ў сваёй звычайнай вайскавай форме па вясковых хатах, віншавалі гаспадароў са святам, паказвалі невялікае прадстаўленне, танцавалі, спявалі, пасля прасілі дары. Затым, калі атрад пакінуў вёску, мясцовыя жыхары, у асноўным маладыя хлопцы, пачалі для калядных абыходаў апрацаваць ў карнавальныя касцюмы, што нагадвалі вайсковую форму, і гэтыя персанажы былі празваны ў народзе «царамі»» [3]. Тут дарэчы ўзгадаць асноўную песню семежаўскага абыходу – «Посею лебеду на берагу». Яна не з'яўляецца выпадковай, а маркіруе сацыяльную групу, якая прынесла яе ў лакальную народную традыцыю.

У класічнай працы па рускай народнай песні М. Лапаціна і В. Пракуніна (1889) і ў пазнейшых крыніцах адзначаецца, што «Посею лебеду» была шырока вядомай у народзе салдацкай песняй, распаўсюджанай у расійскім войску падчас Руска-турэцкай вайны (1877–1878 гг.) і раней. Натуральна, у салдацкі рэпертуар лірычная песня з цэнтральным вобразам вольнай казачкі ў чаканні маладога казака была прыўнесена з сялянскай культуры. Аднак у войску яна істотна змянілася, набыўшы маршавы рытм і дапасаванасць да кроку, і ўвайшла ў салдацкі рэпертуар як *маршавая* песня. Менавіта маршавы характар яе выканання мы і назіраем у абрадзе «Цары».

Трэба адзначыць, што ўплыў культуры салдацкага асяроддзя на традыцыйныя жанры беларускага фальклору, на народную драму і характар бытавання калядных абыходаў у айчыннай навуцы практычна не разгледжаны. Гэта паказвае змест адпаведных артыкулаў у акадэмічных выданнях «Народны тэатр» (БНТ, 1983), «Тэатральная Беларусь» (2003. Т. 2), «Беларускі фальклор» (2006. Т. 2), «Тэатральнае мастацтва» (Беларусы. 2012. Т. 13). Кароткія ўзгадкі пра «пашырэнне народнай драмы праз салдатаў» ёсць у працах М. Каладзінскага, Д. Стэльмах, А. Сташкевіч, Н. Піскун. Больш разгорнута пададзена пазіцыя А. Боганевай, Т. Кухаронак¹.

¹ Гл.: Экспертнае заключэнне на абрад «Калядныя цары» А. Боганевай, Т. Кухаронак [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: http://livingheritage.by/nks/2041/?sphrase_id=62580. – Дата доступу: 10.01.2021.

Застаецца неасэнсаваным фактычны матэрыял, які даказвае, што ў XIX ст. народная драма была вельмі папулярнай у войску, на флоце, у рабочым, гарадскім асяроддзі, інтэнсіўна распаўсюджвалася на тэрыторыі ўсёй Расійскай імперыі і, відавочна, на беларускіх землях. Звесткі пра гэта сустракаюцца ў самых розных крыніцах – ад вядомых прац пачатку XX ст. [13, с. 8] да мемуараў удзельнікаў Крымскай вайны 1853–1856 гг.¹ і апісання падарожжа цэсарэвіча Мікалая на Усход у 1890–1891 гг., падчас якога матросы імператарскага фрэгата паказвалі аўтэнцічнай асобе народную п’есу «Цар Максімілян». У шэрагу даследаванняў выкарыстоўваецца паняцце «салдацкія тэатры» як санкцыянаваная ўладай і распаўсюджаная ў войску Расійскай імперыі XIX ст. паратэатральная з’ява.

Рэпертуар салдацкіх тэатраў вызначаўся традыцыямі рускага народнага тэатра, прычым сярод ніжэйшых чыноў вялікую папулярнасць мелі менавіта народныя драмы. Уласна камедыя пра цара Максімільяна і яго непакорнага сына Адольку была асноўным сюжэтам, да якога прымыкалі сцэнкі, устаўкі песеннага і літаратурнага зместу. Пад назвамі «Маскарад», «Трон», «Лодка», «Разбойнікі» гэта сінтэтычная дзея ставілася таксама на сцэнах народных дамоў².

У якасці падагульнення адзначым, што пэўная недаасэнсаванасць салдацкага нарратыву ў беларускай фалькларыстыцы абумоўлена ўсталяванай трактоўкай беларусаў XIX ст. як грамадства традыцыйнага, аграрнага тыпу, а беларускай культуры – як сялянскай. Напрыклад, адносна паходжання сям’яўскіх «Цароў» сёння *a priori* прынята выразна не артыкуляваная *батлейкавая* версія, а салдацкая песня інтэрпрэтуецца пераважна ў кантэксце сямейна-бытавой лірыкі. Тут дамінуе своеасаблівы *locus communis* – тэма *рэкрута* і *рэкрутчыны* (аб’яўленне набору, сацыяльныя рэаліі і ахвяры набору, развітанне з роднымі, ламентцыі аб горкай долі рэкрута).

Сацыяльна-гістарычны кантэкст бытавання салдацкай песні ў фалькларыстычных працах акрэсліваецца схематычна, назіраецца тыражаванне адных і тых жа фактаў (Пётр I увёў рэкруцкую павіннасць у 1699 г., на беларускіх землях яна пачала дзейнічаць пасля падзелаў Рэчы Паспалітай, рэкрутчына – цяжкая для чалавека і сялянскай абшчыны павіннасць, пажыццёвы тэрмін службы салдата і інш.). Яны не супярэчаць ісціне, аднак праліваюць святло толькі на раннегістарычны пласт адлюстроўваемай рэчаіснасці. Пры спробе асэнсаваць семантыку больш позніх з’яў у фальклору сутыкаемся з тэзісамі эпохі сацрэалізму, напрыклад, у энцыклапедыі «Беларускі фальклор» рэкруцкія і салдацкія песні трактуюцца як «група сацыяльна-бытавых песень, у якіх выказваецца пратэст супраць жорсткіх ваенных законаў, здзекаў над бяспраўнымі рэкрутамі і салдатамі, несправядлівых парадкаў і адносін у царскай арміі».

Сапраўды, нават пасля адмены прыгоннага права ў 1861 г., увядзення статута аб воінскай павіннасці ў 1874 г. і істотнага скарачэння тэрміну воінскай службы (да сямі гадоў) у войсках заставаліся шматлікія прыгонныя перажыткі, бяспраўе салдат і каставасць афіцэрскага корпуса. Аднак мадэрнізацыйныя працэсы ў Расійскай імперыі другой паловы XIX ст., хаця і марудна, ахоплівалі ўсе сферы жыцця грамадства, у тым ліку і армію. Мяняліся характар вайскавай службы і адносіны да яе народа. Яна стала ўспрымацца як «школа жыцця», месца назапашвання ўнікальнага сацыяльнага вопыту і нават магла служыць для селяніна сацыяльным ліфтам. Салдат засвойваў узоры гарадской, масавай і карпаратыўнай культуры, патэрны паводзінаў і сацыяльныя практыкі, якія паступова спараджала новая індустрыяльная эпоха. Трансляцыя іх у сялянскі побыт у некаторай ступені разбурала архаіку, але пры гэтым непазбежна адбываўся працэс узбагачэння традыцыйнага фальклору новымі сюжэтамі і мастацкімі формамі.

¹ Напрыклад, ва ўспамінах удзельніка абароны Севастопаля П. Сцяпанавача чытаем пра палкавое свята на дзень Пятра і Паўла ў 1855 г. Пасля афіцыйнай часткі ніжэйшыя чыны, сярод якіх палкавыя штукары, танцоры, паказвалі маскарад. У кароткім апісанні відовішча пазнаюцца элементы народнай драмы «Цар Максімілян». Афіцэр указвае на сінтэтычны характар і шчыра здзіўляецца такой вялікай папулярнасці: «Давалі Бессэнсоўную п’есу, невядома калі і кім складзеную на такіх выпадкі. Аднак усе, не выключваючы і Гарчакова, паміралі са смеху; салдацкія жарцікі і выхадкі развесялілі ўсіх; афіцэры і нават генералы пусціліся ў скокі, ролі дам выконвалі юнкера <...>». Заўважым, што адразу пасля апісання палкавога свята паведамляецца пра прыбыццё ў крэпасць Інкерман Полацкага і Віцебскага палкоў 7-й дывізіі ў складзе чатырох тысяч чалавек (Степанов П. И. Севастопольские записки 1854, 1855 и 1856 годов // Военный сборник. – СПб., 1905. – № 9. – С. 40–41).

² Народныя дамы – вядомыя ў Расійскай імперыі з 1880-х гг. дабрачынныя ўстановы, ствараемыя органамі земскага і гарадскога самакіравання, таварыствамі цвярозасці, пісьменнасці, прыватнымі асобамі ў мэтах агульнай адукацыі дарослых, пашырэння культуры.

Высновы. Зафіксаваны ў 1956 г. у Рэчыцкім раёне калядны абыход з маскаванымі персанажамі з'яўляецца рэліктам традыцыі шчадравання, якая яшчэ ў пачатку XX ст. існавала на ўкраінскім і беларускім Палессі і ў Цэнтральнай Беларусі. Найбольш поўна яе змест сёння рэпрэзентуе семежаўскі абрад «Цары»¹, атрыбутыўны код якога ўвасабляе «вайсковы» касцюм персанажаў, вярбална-акцыянальны код вызначаюць гульніва-драматызаваныя дзеі «вайсковага абыходу», элементы народнай драмы «Цар Максіміян» і салдацкая песня. Засваенне гэтай традыцыі на перыферыйным узроўні назіраецца ў заходнепалескім абыходзе «Конікі». Вывучэнне малавядомых фактаў беларускага фальклору, а таксама параўнальна-гістарычны аналіз з улікам шырокага сацыяльна-культурнага кантэксту даюць падставы для паглыблення навуковага пошуку ў пытанні эвалюцыі народнай драмы. Яна акрэслілася ў другой палове XIX ст. пад уплывам культуры сацыяльна-прафесійнай групы вайскоўцаў і выявілася ў адгалінаванні ад класічнай стацыянарнай формы народнага відовішча мадэрнізаваных форм рухомах паказаў.

Дадатак²

<Пазначэнне збіральніка: *Апісанні некаторых калядных свят*>

«Хлопцы ў Коляды ўстрайвалі такі маскарад. Сабяруцца чалавек трыццаць, зробяць такую адзежу, купяць эпалеты, салдацкую адзежу. Там у іх былі: цар, Адолька – сын цара, доктар, жыд, цыган. Ходзяць яны па хатах, іграюць, спяваюць, прыздраўляюць гаспадароў. Ім давалі за гэта хто што. Спяваюць, значыць, так:

– *Ездзіў, хадзіў рускі цар, праваслаўны гусадар. Ён караў многа цароў, забраў многа гарадоў ад Масквы і да Парыжа і слаўны горад пераязджаў. Ці падчыняецца яшчэ ці не?*

– *Я не веру царом, я веру праваслаўным.*

– *Аніка-воін, прывядзі майго сына!*

Сын выходзіць.

Ці верыш кумірскім багам?

Я веру Ісусу Хрысту!

– *Прыдаць яму жызней канец і сказаць, што вялеў так ацец.*

І тут гарадавья шашкамі шах-шах, і ён ляжыць. Прыходзіць Жыд, здымае шаламок. Цар загадвае:

– *Прыбраць ента, штоб ента не тлела, не смярдзела, штоб вораны не клевалі, сабакі не церзалі.*

Жыд нагінаецца і гаворыць:

– *Сюды суп варыць, а сюды с...ць хадзіць.*

– *Што ты, пархаты, плячеш мне?*

– *А я так лячу: скулы выразаю, балячкі ўстаўляю. Ка мне прыходзяць на нагах, а ўязджаюць на санях.*

Цыган з жыдам дзяржыцца, іх цягнуць. Маладзеж гуляла, плясала тады. Потым спявалі песню, калі вадзілі казу. Пачыналася яна так:

А дзе каза рогам, / Там жыта стогам. / А дзе каза наступіць, / Там жыта блішчыць, / А дзе каза нагой, / Там жыта капой. / Го-го, каза, го-го, шэрая, / Што дзелала? / Соль дарагая, / Ты расхадзіся, развалачыся / Па сямю-таму, па-хазяйскаму.

За песні хадзяін даваў хлопцам выпіць. За казу звычайна выбіралі якога-небудзь хлопца. Кажух вывернуць, надзенуць на рукі і ногі, прыставяць рожкі, зробяць маску – вось і каза гатовая. Абычна ігралі адны хлопцы і цара, і цыгана, і казу. Якаў Атрошка заўсёды быў за жыда, дык яго прызвалі жыдко, нават дзяцей яго і цяпер жыдкамі завуць. Вось як яно было» [14, л. 13–20].

Запісана 08.07.1956 г. І. К. Цішчанкам ад Ф. С. Сівухі, 79 год, непісьменнай, в. Ровенская Слабада Рэчыцкага раёна Гомельскай вобласці.

¹ У аўтэнтычным выглядзе абрад «Цары» праіснаваў да канца 1960-х гг., у той час як рэчыцкі, які запісаў І. К. Цішчанка, у сярэдзіне 1950-х гг. ужо ўзгадваўся як мінуўшына. Гл.: Басько В. І., Валодзіна Т. В. Калядныя абыходы // Традыцыйная мастацкая культура беларусаў: Цэнтральная Беларусь. – Т. 5, кн. 1. – Мінск: Выш. шк., 2010. – С. 65–67.

² Мова наратыва захавана, выпраўлены асобныя знакі прыпынку, атрыбуцыя падаецца паводле архіўных дакументаў.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Виноградова, Л. Н. Колядование / Л. Н. Виноградова // Славянские древности : этнолингвист. слов. : в 5 т. / РАН, Ин-т славяноведения и балканистики. – М., 1999. – Т. 2. – С. 570–576.
2. Романов, Е. Белорусский сборник : [в 9 вып.] / Е. Романов. – Вильна : Тип. А. Г. Сыркина, 1912. – Вып. 8 : Быт белоруса. – 600 с.
3. Калядны абрад «Цары» [Электронны рэсурс] // Жывая спадчына Беларусі: інвентар нематэрыяльнай культаурнай спадчыны. – Рэжым доступу: http://livingheritage.by/nks/2041/?sphrase_id=62580. – Дата доступу: 14.02.2021.
4. И. Б. «Царь-Максимильян» в Ковеле / И. Б. // Киев. старина. – 1887. – Т. 19, № 12. – С. 798–799.
5. Каллаш, В. В. К истории народного театра. Царь Максимилиан: (критические замечания и тексты) / В. В. Каллаш. – М. : А. А. Левенсон, 1899. – 22 с.
6. Волков, Р. М. Народная драма «Царь Максимилиан»: опыт разыскания о составе и источниках / Р. М. Волков. – Варшава : Тип. Варшав. учеб. округа, 1912. – 77 с.
7. Еремин, И. П. Драма-игра «Царь Ирод» / И. П. Еремин // Труды Отдела древнерусской литературы / Акад. наук СССР, Ин-т лит. – М. ; Л., 1940. – Т. 4. – С. 223–240.
8. Стэльмах, Д. У. Узнікненне і развіццё народнай драмы на Беларусі / Д. У. Стэльмах // Вес. Акад. навук БССР. Сер. грамад. навук. – 1982. – № 6. – С. 92–98.
9. Яцимирский, Б. Ц. «Маланка» как вид святочного обрядового ряжения / Б. Ц. Яцимирский // Этногр. обозрение. – 1914. – № 1–2. – С. 6–77.
10. Белова, О. В. Солдат / О. В. Белова // Славянские древности : этнолингвист. слов. : в 5 т. / РАН, Ин-т славяноведения и балканистики. – М., 2014. – Т. 5. – С. 99–101.
11. Кухаронак, Т. І. Маскі ў каляндарнай абраднасці беларусаў / Т. І. Кухаронак. – Мінск : Ураджай, 2001. – 237 с.
12. Традыцыя шчадравання «Конікі» [Электронны рэсурс] // Жывая спадчына Беларусі: інвентар нематэрыяльнай культурнай спадчыны. – Рэжым доступу: http://livingheritage.by/nks/7748/?sphrase_id=62581. – Дата доступу: 15.02.2021.
13. Виноградов, Н. Н. Народная драма «Царь Максимилиан» / Н. Н. Виноградов // Сборник отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – СПб., 1914. – Т. 90, № 7. – С. 97–166.
14. Фонд ІМЭФ. – Ф. 8. Воп. 1. Спр. 39. Сш. 1. Л. 13–20.

References

1. Vinogradova L. N. Caroling. *Slavyanskije drevnosti: etnolingvisticheski slovar'* [Slavic antiquities: ethnolinguistic dictionary]. Moscow, 1999, vol. 2, pp. 570–576 (in Russian).
2. Romanov E. R. *Belarusian collection. Vol. 8. Life of a Belarussian*. Vil'na, Typografiya A. G. Syrkina Publ., 1912. 600 p. (in Belarusian).
3. Christmas rite “Cary”. *Living Heritage of Belarus: Inventory of the Intangible Cultural Heritage*. Available at: http://livingheritage.by/nks/2041/?sphrase_id=62580 (accessed 14.12.2019) (in Belarusian).
4. I. B. “Tsar Maximilian” in Kovel. *Kievskaya starina* [Kiev antiquity], 1887, vol. 19, no. 12, pp. 798–799 (in Russian).
5. Kallash V. V. *On the history of the folk theater. Tsar Maximilian: criticisms and texts*. Moscow, A. A. Levenson Publ., 1899. 22 p. (in Russian).
6. Volkov R. M. *Folk drama “Tsar Maximilian” study of its content and sources*. Warsaw, Warsaw Academic District Printing House, 1912. 77 p. (in Russian).
7. Eremin I. P. Drama-game “Tsar Herod”. *Trudy Otdela drevnerusskoi literatury* [Proceedings of the Department of Old Russian Literature]. Moscow, Leningrad, 1940, vol. 4, pp. 223–240 (in Russian).
8. Stel'makh D. U. The emergence and development of folk drama in Belarus. *Vestsi Akademii navuk BSSR. Seryya gramadskikh navuk* [Proceedings of the Academy of Sciences of the BSSR. Social Science Series], 1982, no. 6, pp. 92–98 (in Belarusian).
9. Yatsimirskii B. Ts. “Malanka” as a kind of Christmas ritual dressing. *Etnograficheskoe obozrenie* [Ethnographic Review], 1914, no. 1–2, pp. 6–77 (in Russian).
10. Belova O. V. Soldier. *Slavyanskije drevnosti: etnolingvisticheski slovar'* [Slavic antiquities: ethnolinguistic dictionary]. Moscow, 2014, vol. 5 pp. 99–101 (in Russian).
11. Kukharonak T. I. *Masks in the calendar ritual of Belarusians*. Minsk, Uradzhai Publ., 2001. 237 p. (in Belarusian).
12. Christmas caroling “Koniki”. *Living Heritage of Belarus: Inventory of the Intangible Cultural Heritage*. Available at: http://livingheritage.by/nks/7748/?sphrase_id=62581 (accessed 15.02.2021) (in Belarusian).
13. Vinogradov N. N. Folk drama “Tsar Maximilian”. *Sbornik otdeleniya russkogo yazyka i slovesnosti Imperatorskoi Akademii nauk* [Collection by Department of Russian Language and Literature of the Imperial Academy of Sciences]. St. Petersburg, 1914, vol. 90, no. 7, pp. 97–166 (in Russian).
14. *Archive of the Institute of Art History, Ethnography and Folklore of the NAS of Belarus*. Fund 8, inventory 1, case 39, notebook 29, sheet 50 (in Belarusian).

Информация об авторе

Гулак Анастасія Анатольевна – кандидат филологических наук, доцент. Белорусский государственный университет культуры и искусств (ул. Рабкоровская, 17, 220007, Минск, Республика Беларусь). E-mail: rodolfina.hulak@tut.by

Information about the author

Nastassia A. Hulak – Ph. D. (Philol.), Associate Professor. Belarusian State University of Culture and Arts (17 Rabkorovskaya Str., Minsk 220007, Belarus). E-mail: rodolfina.hulak@tut.by